
NASLAVLJANJE MED ŽENSKO IN MOŠKIM V SLOVENSKEM ROMANU*

Naslavljanje je opredeljeno kot del slovnice družbenega statusa, pri čemer je v ospredju preučevanje socialnih (družbenih) odnosov, ki temeljijo bodisi na moči bodisi na solidarnosti, kar izražamo z določenimi jezikovnimi sredstvi – oblikami naslavljanja. Osrednja naloga je bila preučevanje naslavljanja med devetimi književnimi osebami (treimi ženskimi in šestimi moškimi) in vpliv jezikovnih ter socialnih dejavnikov na izbiro in rabo teh jezikovnih sredstev. V analizo so bili zajeti trije slovenski romani: Jurčičev *Lepa Vida*, Govekarjev *V krvi* in Cankarjev *Gospa Judit*. Z združitvijo sociolingvistike in literarne vede oziroma naslavljanja in analize dialogov nastane socialno-stilistična podoba ženskih in moških likov v slovenskem romanu na prelomu 19. in 20. stoletja.

1 Uvod

Izhodišče raziskave je preučevanje oblik naslavljanja v slovenskem jeziku. Izbrani korpus zajema dialoge med glavno žensko osebo in dvema moškima treh romanov, Jurčičevega *Lepa Vida*, Govekarjevega *V krvi* in Cankarjevega *Gospa Judit*. Na izbiro oblik naslavljanja vplivajo sociolingvistični dejavniki (spol, socialni status, starost, socialno okolje itd.), podrobneje sem preučevala vpliv spola. Ugotovitve, ki so nastale na podlagi rezultatov raziskave, sem navezala na teoretično izhodišče, ki vsebuje pregled temeljnih raziskav s področja naslavljanja.

Preučevanje naslavljanja med književnimi osebami v romanu je zanimivo tudi s stilističnega vidika, saj nam pokaže določen odsev zgodovinskih sprememb v etikiranju, vpljudnosti in spodobnosti.¹ Socialna pravila oziroma norme vplivajo na jezikovno vedenje ljudi, zato tudi književna dela predstavljajo pomemben vir za

* Prispevek je nastal na podlagi avtoričinega diplomskega dela (Modrijan 2003).

¹ Zanimivo je zlasti opazovanje naslavljanja znotraj meščanskega miljeja, kjer je pestrost oblik naslavljanja in vpljudnostnih oblik večja. Za visoke, t. i. oficialne žanre je značilno, da imajo visoko stopnjo stalnosti in normativnosti. Bahtin (1999: 258) omenja možnost spremembe žanrske naglašenosti znotraj govorne komunikacije, saj »lahko prenesemo žanrsko obliko pozdrava z uradnega področja na področje familarne komunikacije, tj. lahko jo uporabimo s parodično-ironičnim naglasom«.

preučevanje rabe oblik naslavljanja v preteklosti.² Iz njih je možno razbrati določene značilnosti nekega realnega časovnega obdobja, saj med vrsticami največkrat izmišljene fabule lahko najdemo najrazličnejše poglede na tedanjo človeško družbo z gospodarsko, socialno in kulturno sliko dobe in okolja.

2 Teoretična izhodišča

Govorec in naslovnik sta znotraj komunikacijskega procesa vedno v medsebojnem odnosu. V primeru naslavljanja je med njima najbolj izražen socialni odnos, ki se odraža s socialnimi kategorijami. Zaradi izražanja odnosa do drugih (npr. bližine/distance, spoštovanja/nespoštovanja, moči/solidarnosti, naklonjenosti/nenaklonjenosti) in s tem lastne identifikacije v ospredje prihaja slovnica družbenega statusa – govorec in naslovnik sta si lahko enakovredna, lahko pa je eden od njiju v nadrejenem in drugi v podrejenem položaju. Oblike naslavljanja so zato tesno povezane z družbenimi odnosi oziroma s semantiko moči in solidarnosti.³ Z rabo neformalnih zaimkov (npr. tikanje), ki izražajo bližino, ali pa formalnih zaimkov (npr. vikanje), ki izražajo prisotnost določene distance, govorec in naslovnik izražata svoj odnos drug do drugega. Medtem ko je recipročna/vzajemna raba zaimkov (govorec in naslovnik se vzajemno vikata/tikata) v odnosu med govorcem in naslovnikom znak za njuno relativno enakost in solidarnost, nerecipročna/nevzajemna raba zaimkov (npr. govorec naslovnika tika, čeprav ga slednji vika) izkazuje odnos, v katerem sta poudarjeni socialna distanca in neenakost v moči, z dominantnim govorcem, ki uporablja neformalno obliko zaimkov. Razmerje do naslovnika pa ne izražamo le z zaimkovnimi oblikami naslavljanja, temveč tudi z nominalnimi (npr. lastna imena in priimki, nazivi, vzdevki, ljubkovalna imena, imena za označevanje funkcijske vloge/poklicne stopnje itd.) in z glagolom. Raba drugoosebne glagolske oblike v ednini je v sorazmerju z vzajemnim tikanjem in s solidarnim odnosom med sogovorcema (npr. *Peter, reci očetu, naj odnese smeti*), raba drugoosebne glagolske oblike v množini pa je sorazmerna z vzajemnim vikanjem in odnosom, ki temelji na moči (npr. *Oprostite, rad bi se pogovoril s Petrom*).

2.1 Modeli naslavljanja

Pionirja na področju naslavljanja, Roger Brown in Albert Gilman (1960/1972), sta v 60. in 70. letih 20. stoletja izdelala modele rabe zaimkov glede na vpliv dejavni-

² »Fikcijski govor izbira med najrazličnejšimi konvencijskimi inventarji realnega sveta in sestavlja te konvencije, kot da bi bile medsebojno povezane. Zato v romanu na primer prepoznamo številne konvencije, ki uravnavajo našo družbo in kulturo. Seveda pa njihova horizontalna organiziranost povzroči, da se zdaj pojavljajo med nami v nepričakovanih kombinacijah in so s tem iztrgane iz konvencionalne veljavnosti.« (Iser 2001: 101.) Med te t. i. družbene in kulturne konvencije sodi tudi naslavljanje. Že Brown in Gilman sta pri analizi naslavljanja v Shakespearovih dramah našla številne kršitve v naslavljanju med dramskimi liki, ki pa so nastale predvsem zaradi prilagajanja romaneskni zgodbi.

³ Roger Brown in Albert Gilman (1960/1972) omenjata dva semantična impulza, ki usmerjata uporabo zaimkov pri naslavljanju, moč in solidarnost.

kov moči in solidarnosti.⁴ Z uporabo različnih metod (neformalni intervjuji, analize (dramskih) literarnih del in raziskovalne ankete) sta preučevala rabo drugoosebnih zaimkov v francoščini, nemščini, italijanščini in španščini. S številnimi raziskavami in teoretično osnovo sta odprla pot nadaljnjim projektom s področja raziskovanja oblik naslavljanja in socialnih odnosov. Rabo zaimkov pri naslavljanju po Brown-Gilmanovem modelu, kot že omenjeno, usmerjata dva semantična impulza, moč in solidarnost. To izražamo z izrazi za naslovnika (lastna imena, osebni zaimki in splošna poimenovanja, ki pomenijo vloge v družbi in družini), z izrazi za govorca (t. i. samopoimenovanje ali samooznačitev), drugoosebnimi edninskimi (TI-oblika/tikanje) in množinskimi oblikami (VI-oblika/vikanje) ter z izrazi iz splošnega besedišča (izrazi spoštovanja, ljubkovalna in žaljiva imena, vzdevki, razni nazivi itd.).⁵ Njuna *semantika moči* je tako kot odnos, ki temelji na moči, n recipročna in se udejanja v n recipročni rabi dveh zaimkov. Izdelala sta dva modela. Model t. i. *dvodimenzionalne semantike v ravnovesju*, ki obravnava nasprotja kot nadrejen – podrejen, enak in solidaren – enak in nesolidaren, in *model dvodimenzionalne semantike v neravnovesju*, ki vsebuje še več možnih nasprotij med govorcem in naslovníkom: nadrejen in solidaren – nadrejen in nesolidaren, enak in solidaren – enak in nesolidaren ter podrejen in solidaren – podrejen in nesolidaren, predpostavlja pa govorne situacije, ko sta moč in solidarnost v konfliktnem odnosu. To se zgodi tudi v primeru naslavljanja med starši in otroki, kjer odnos temelji na moči. Po pravilih iz njune prve sheme bi morali v takšnem primeru otroci svoje starše naslavlјati z VI-obliko, kar pa je v današnjem času redke pojav in kaže na dejstvo, da tudi v naslavljanju obstajajo izjeme.

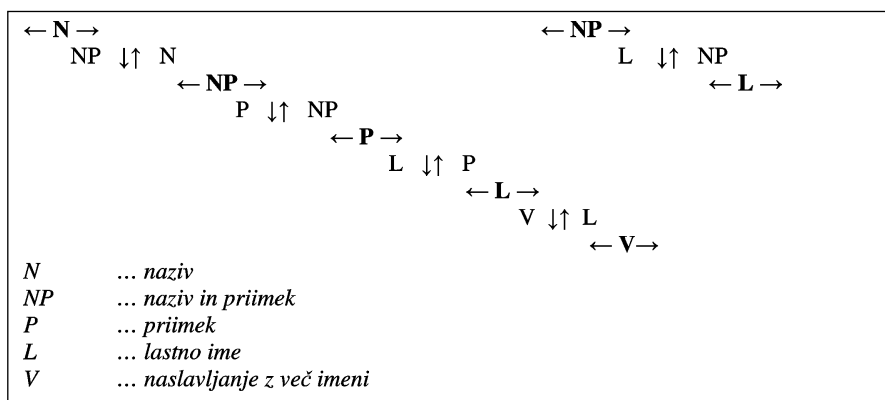
Brownovo in Gilmanovo raziskovalno delo so nadaljevali tudi njuni učenci. Med njimi so pomembnejše ugotovitve zapustili Lambert in Tucker (1976) ter Bates in Benigni (1975). Lambert in Tucker sta sicer v dvosemantičnem modelu videla preveč pomanjkljivosti, prav vsi štirje pa so se strinjali z dejstvom, da moramo vzrok za znatno odstopanje v izbiri zaimkov iskati v družbenem okolju, iz katerega izhaja govorec. Do teh zaključkov niso prišli le pri preučevanju različnih jezikov, temveč tudi znotraj istega jezika in skupnosti, in sicer v povezavi z govorečim socialnim položajem, starostjo, spolom in drugimi socialnimi dejavniki.

Tudi Marguerite Ford in Roger Brown (1961) sta prispevala svoj delež k teoriji naslavljanja. Brownovemu in Gilmanovemu naslavljanju z zaimki sta dodala ustrezne oblike nominalnega naslavljanja v ameriški angleščini. Preučevala sta naslavljanje z imeni in nazivom v povezavi s priimkom. Vzajemno naslavljanje z imenom tako kot

⁴ Brownove in Gilmanove raziskave so med drugim pokazale, da je v sredini dvajsetega stoletja v naslavljanju nad semantiko moči skoraj popolnoma prevladala semantika solidarnosti. Če med dvema osebama stopnja solidarnosti narašča z vedno boljšim poznanstvom, bosta ti dve prej ali slej prekopili z vzajemnega vikanja na vzajemno tikanje. V praksi bo ta preskok ponavadi predlagala starejša oseba mlajši, poklicno višji po položaju nižjemu. Brown in Gilman pa dajeta prednost tudi ženski. Preklapljanje nazaj na formalnejše oblike po pravilih naslavljanja velja za kršitev, razen v izjemnih primerih, ko med osebama pride do denimo večje spremembe v socialnem odnosu, oziroma prekop zahteva formalnost govornega dogodka.

⁵ Teoretika sta za preučevanje naslavljanja v omenjenih jezikih uvedla univerzalna termina *T form* in *V form*, izhajata pa iz latinskih *Tu* in *Vos*. V slovenščini uporabljamo izraza *tikanje* in *vikanje*, uporabljam tudi izraza *TI-VI-oblika*.

tikanje označuje socialno sprejemljivo raven solidarnosti. V primeru pomanjkanja zadostne stopnje solidarnosti, vendar brez razlike v moči, je potrebna raba vzajemnega naslavljanja z nazivom in priimkom iz istega razloga kot vikanje. Ugotovila sta tudi, da proces širjenja z vzajemnega naslavljanja z nazivom in priimkom poteka preko nevzajemnega naslavljanja z nazivom in priimkom/lastnim imenom na vzajemno naslavljanje z lastnimi imeni povsem po naravni poti. Z vključitvijo treh dodatnih oblik (samostojna raba naziva/priimka/naslavljanje z več imeni) z njim priključenimi recipročnimi in nerecipročnimi rabami, sta razvila sistem z devetimi koraki. Upoštevajoč shemo je prehod v naslavljanju z ene oblike na drugo lahko bolj ali manj hiter, saj ni nujno, da opravimo vse korake.

Slika 1: Modela prehajanja v naslavljanju z ene oblike na drugo v določenem časovnem obdobju (prikaz osnovnih treh stopenj (desno) ter vseh devetih stopenj (levo)). (Brown in Ford 1961.)

Med ameriškimi teoretiki, ki so prispevali k preučevanju naslavljanja, je tudi Susan Ervin-Tripp (1972). Izdelala je model formalne slovnice naslavljanja, ki govorca usmerja k pravilni rabi oblik naslavljanja v različnih okoliščinah znotraj statusno označenih govornih situacij, kjer imajo posamezne osebe višji status; pri naslavljanju sorodnikov, prijateljev, kolegov itd., ter v primerih, ko ne poznamo imena osebe, ki jo naslavljamo. Susan Ervin-Tripp opozarja zlasti na razmerje med dvema dejavnikoma, ki vplivata na izbiro naslavljanja, in sicer na prednost statusa pred starostjo, čeprav obstaja tudi možnost, da mlajša oseba ali oseba z nižjim statusom starejšo osebo ali osebo z višjim statusom naslavlja z lastnim imenom. To je dopustno le v primeru t. i. *dispenciacije* (angl. *dispensation*), ki jo vključuje v svoj model naslavljanja. Starejša oseba ali oseba z višjim statusom ima ta privilegij, da podrejenemu lahko ponudi manj formalno obliko naslavljanja, npr. prehod z vikanja na tikanje/naslavljanje z lastnim imenom. V tem primeru je vpliv dejavnikov – starosti oz. statusa – na izbiro in rabo oblik naslavljanja spregledljiv. Susan Ervin Tripp omenja tudi situacije, znotraj katerih se govorec lahko izogne naslavljanju s kakršnim koli imenom. Kot primer navaja samostojno rabo naziva, torej naziva s prazno formo namesto priimka in to dodaja k modelu (*vljudnostni*) *naziv + ∅* (npr. *Se strinjam z vami, gospod*). S prazno formo največkrat naslavljamo v primerih, ko nismo prepričani o

tem, kako bi naslovnika naslovili. V takšnih situacijah se odločimo za neosebno varianto, s katero ga označujemo zgolj implicitno, ali pa posežemo po splošnih izrazih, ki naslovnika v določeni situaciji označujejo skupaj z njegovo dejavnostjo. Tako kot v angleščini je tudi v slovenščini ugotovljena možnost opuščanja naslavljanja izvedljiva. Kot primer navajamo pozdravljanje, pri katerem lahko vlogo naslavljanja prevzamejo formalne (vljudnostne) in neformalne (familiarne) oblike pozdravov (*Nasvidenje – Adijo; Dober dan – Živijo*), ali pa nastopita pozdrav in naslavljanje skupaj. Seveda med jeziki obstajajo tudi izjeme, ki opuščanja naslavljanja ne dovoljujejo, denimo francoščina.

2.2 Mejni primeri in posebne oblike naslavljanja

Pri preučevanju in izboru naslavljanja je potrebno določiti merila, kaj obravnavati kot obliko naslavljanja. Med mejne primere teoretiki uvrščajo izraze za družinska razmerja, ki se pogosto pojavljajo v povezavi z lastnimi imeni. Pomembno je tudi ločevanje oblik naslavljanja od pozivov, kjer gre zlasti za pridobivanje naslovnikove pozornosti. Če smo le-to že pridobili, govorimo o naslavljanju, kadar jo želimo pridobiti, pa o rabi pozivov.

Prijateljske stike lahko navezujemo tudi z vikanjem, vendar na osnovi solidarnosti. Vikanje samo po sebi ustvarja določeno distanco, ki pa ni tako očitna, kadar se odločimo za vmesno obliko, t. i. *vikanje v povezavi z rojstnim/lastnim imenom (Maja, prinesite mi prosim zapisnik včerajšnjega sestanka)*. Kadar se z nekom dogovorimo za vzajemno tikanje, se tega držimo, saj prehajanje s tikanja nazaj na vikanje v teoriji naslavljanja velja za neprimerno. Na naslavljanje med dvojico vplivajo tudi okoliščine pogovora, saj tako zasebna kot javna situacija od govorca zahtevata določeno jezikovno prilagajanje. Obstajajo primeri, ko osebo znotraj javne govorne situacije vikamo, kljub temu da se v zasebni situaciji z njo vzajemno tikamo. V tem primeru govorimo o *občasnem tikanju oziroma vikanju*, dober primer pa predstavlja naslavljanje med poslankami in poslanci, ki se po službeni dolžnosti predvsem zaradi institucionaliziranosti govornega dogodka vikajo, zasebno pa večinoma tikajo (T. A. van Dijk 2001). Med slovenskimi govorci razširjena oblika naslavljanja je tudi *napol vikanje*, pri katerem je naslovljena oseba izražena z množinsko obliko, privedniško povedkovo določilo pa je edninsko. Ta oblika razkriva spol ogovorjenega, uporabljamo jo v manj formalnih govornih situacijah (*Zakaj pa niste prišla že včeraj?*).

S stališča funkcijske opredelitve naslavljanja govorimo o direktnem in indirektnem naslavljanju. Naslovnika indirektno naslavljamo v primeru, ko uporabljamo tretjo osebo ednine in se pri tem obračamo na posameznika (*Se je gospa že odločila?*), in/ali ko uporabljamo tretjo osebo množine za skupino naslovnikov (*Želijo besedo predstavniki poslanskih skupin?*). V slovenščini so v rabi še druge oblike naslavljanja, npr. naslavljanje prvi osebi dvojine/množine (npr. prodajalka: *Kaj bova pa danes (kupila)?*; zdravnik: *Kako se pa danes počutimo?*), v primeru nominalnega naslavljanja pa je vsekakor pomembno poudariti, da je oseba znotraj iste socialne kategorije lahko tudi različno naslovljena (npr. *mati, mama/mami*). Slednje je odvisno

predvsem od vlog, ki jih lahko imamo v družbi, tj. vloga žene/moža, matere/očeta, poklicna oz. funkcijska vloga, vloga prijateljice/prijatelja itd.

2.3 Družbene norme in naslavljanje

V času rimskega imperija je bila množinska VI-oblika naslavljanja namenjena le vladarju, v srednjeveških časih pa se je naslavljanje s to isto obliko razširilo tudi znotraj višjih slojev. V komunikaciji med pripadnikoma višjega in nižjega sloja, je bilo naslavljanje neregularno.⁶ Simetrična raba vikanja je tako postala vljudnejša oblika naslavljanja, ki se je razširila znotraj celotne družbe, vendar nikoli med najnižjimi sloji. S to obliko so se v 17. stoletju medsebojno naslavljali celo žene in zakonski možje, starši in otroci, pa tudi ljubimci, saj je bila znamenje elegancije. Simetrična raba TI-oblike pa je takrat služila predvsem za izkazovanje večje bližine, šele kasneje se je razširila med ljudi s skupnimi interesi. Z rušenjem razrednih mej in z vse večjo enakostjo in solidarnostjo med ljudmi je tikanje počasi začelo nadomeščati vzajemno vikanje. Z rastjo enakopravnosti v družbi se je razširilo tudi naslavljanje z *gospod*, *gospa*, *gospodična* itd. To obliko naslavljanja so po drugi svetovni vojni v Sloveniji in drugod po Jugoslaviji (50. in 60. leta prejšnjega stoletja) za kratek čas skušali nadomestiti s splošnim tikanjem in z uradno zapovedanim naslavljanjem s *tovariši* in *tovarišicami*. Obe obliki sta bili pod močnim vplivom socialne strukture in ideologije časa, zaradi česar je prihajalo do (poskusov) izrivanja ene oblike z drugo. Naziva *tovariš* in *tovarišica* sta se uveljavila med delavstvom in levičarji kot ugovor zoper prevlado gosposkega naslavljanja predvsem zaradi upanja o pojavu vsesplošne enakopravnosti. Naslavljanje z *gospod/gospa*, ki je ob koncu socializma zamenjalo tovariško naslavljanje, pa je precej izgubilo na svoji prvotni meščanski in modrokrvni ekskluzivnosti. Meja med ljudmi z višjim statusom, ki jim ta naziv pripada, in med množico z nižjim statusom je postala manj jasna.

3 Vloga spola pri izbiri oblik naslavljanja

Pri preučevanju vpliva spola na izbiro in rabo oblik naslavljanja je bilo ugotovljeno,⁷ da so ženske pogosto naslovljene drugače kot moški, obstaja veliko več ženskih oblik naslavljanja, poleg tega pa naj bi bili moški v naslavljanju žensk bolj predrzni, kot v naslavljanju sogovorcev istega spola. Nekatere ženske oblike naslavljanja, ki so prvotno veljale za vljudnejše, so postopoma pridobile negativno konotacijo (npr. v angleščini *lady*), pri moških oblikah naslavljanja do »degeneracije« ni prišlo. Suzanne Romaine (1994: 101–102) spol opredeljuje na ravni sociokulturne dimenzije in v okviru tega uporablja angleški izraz *gender*, saj se ji zdi biološka determiniranost v primeru sociolingvističnega preučevanja neprimerna. Omenja predvsem

⁶ Ta asimetrična raba naslavljanja je nekakšna podlaga kasnejšemu neenakemu razmerju moči med sogovorcema.

⁷ Pomembnejše ugotovitve preučevanja vpliva spola na rabo jezikovnih oblik so v svojih prispevkih objavile Nessa Wolfson (1989), Jennifer Coates (1993), Suzanne Romaine (1994), Deborah Tannen (1994) in Janet Holmes (1995).

aktualno problematiko poimenovanja poklicev, ki jih delimo na ženske in moške.⁸ Gre za t. i. splošne izraze, s katerimi naslavljamo ljudi, kadar govorimo o njihovih poklicih in dejavnosti (pravnik/-ica, natakar/-ica, učitelj/-ica itd.). Večina izrazov je primarno moškega spola, saj predvsem »očitno kot posledica zrcaljenja družbenih razmer – pri višjih družbenih nalogah (intelektualni poklic, družbeni položaj ...) nastajajo tvorjenke v smeri iz moške oblike v žensko, pri nižjih funkcijah je pot obratna«⁹ (*direktor – direktorica; gospodinja – gospodinjec*).

4 Pregled rezultatov analize naslavljanja

Romani, ki sem jih uvrstila v analizo naslavljanja, so nastali v različnih literarnih obdobjih. Jurčičeva *Lepa Vida* (LV, 1877) spada v obdobje med romantiko in realizmom, Govekarjev roman *V krvi* (VK, 1866) velja za poizkus naturalističnega romana, Cankarjeva *Gospa Judit* (GJ, 1904) je iz obdobja slovenske moderne.¹⁰ Gradivo za analizo je bilo obsežno in je natančneje predstavljeno v diplomskem delu. Odlomki posameznih dialogov med ženskim likom in dvema moškima so predstavljali vir za preučevanje oblik naslavljanja in vpliva jezikovnih ter socialnih dejavnikov na njihovo izbiro in rabo.

V vseh treh romanih je glavna književna oseba ženska, romani so nastali v treh zaporednih literarnih obdobjih, avtorji so vodilni predstavniki le-teh. Preučevala sem dialoge med glavno žensko osebo in dvema moškima – z enim od slednjih je v zakonskem, z drugim v nezakonskem ljubezenskem razmerju. V analizo sem zajela kar se da raznolik repertoar oblik naslavljanja. Upoštevala sem tudi vpliv posameznih dejavnikov, tj. socialni položaj oseb, tip razmerja oziroma odnosa med posamezniki, starost ter socialno okolje. Podatki o osebah in njihovem razmerju so prikazani v tabeli na naslednji strani.

Na prehajanje v naslavljanju z ene oblike na drugo med književnimi osebami vpliva predvsem razvoj dogodkov znotraj fabule, naj bo to nek usoden trenutek, ali pa pisateljev občutek, da v javni situaciji tikanje med osebama ni primerno. Zanimivo je zlasti preučevanje naslavljanja med ljubimci, saj se kljub temu, da so v intimnem razmerju, v določenih situacijah, največkrat javnih, še vedno vikajo.¹¹ Pojav pre-

⁸ Marko Stabej v razpravi *Seksizem kot jezikovnopolični problem* meni, da naj bi bila »n/aloga jezikoslovja pri odpravljanju seksizma /.../ predvsem v tem, da zasnuje ustrezne sociolingvistične raziskave, ki bi določile, kje in kako so ženske kot posebna socialna skupina v jezikovnem sporazumevanju resnično neenakopravne, in nato poskusi predlagati rešitve« (Stabej 1997: 63).

⁹ V članku *Ženske v jezikovnem svetu moških: Jezik je samo zrcalo, ki ga je napisala Mimi Podkrižnik* (2001).

¹⁰ V nadaljevanju namesto naslovov romanov uporabljam kratice, ki jih na tem mestu navajam v oklepaju.

¹¹ V romanih se razlike v rabi oblik naslavljanja glede na značaj situacije pokažejo predvsem v naslavljanju med ljubimci. Moški v obravnavanih romanih so v neprestanem strahu, da jih kdo ne spregleda, in to iz preprostega razloga, saj imajo vsi za ljubice poročene ženske. Tončka in Pajk (VK) se kot ljubimca naslavljata situaciji primerno. — [Tončka:] »*Gospod doktor! Vstanite! Milostljiva umira!*« /.../ *Odvetnik je hrknil, globoko zavzdihnil, se prevrgel z desne na levo stran ter vprašal zaupno: »Kdo pa je?«* [Tončka:] »*Jaz!* — *Karol, – vstani!* — *Ne morem te zbuditi,*« je šepetala Tončka, da bi je ne čula Marijana, ker je bila pustila vsa vrata za seboj odprta. [Karol:] »*Tončka, ti, ti?! – Tako je bil trezen.* [Tončka:] »*Vstani!* — *Mudi se, ženi tvoji je slabo – ah!*«

Ženska moški (roman)	Vida Anton (LV)	Vida Alberto (LV)	Tončka dr. Pajk (VK)	Tončka pl. Jekler (VK)	Judit poštar (GJ)	Judit Franc (GJ)
tip razmerja	zakonca	ljubimca	ljubimca → zakonca	ljubimca	zakonca	ljubimca
izražanje odnosa	ženina nenaklonjenost do moža → vzajemna solidarnost	intimna bližina → moč nad žensko	intimna bližina → nenaklonjenost	intimna bližina → moč nad žensko	distanca, nespoštovanje do moža	naklonjenost → moč nad moškimi
starost	generacijska razlika (moški 24 let starejši od ženske)	moški približno enako kot ženska	moški več kot 15 let starejši od ženske	moški 10–15 let starejši od ženske	generacijska razlika (moški več kot 20 let starejši od ženske)	ženska 1–2 leti starejša od moškega
socialni status	hči bogatega kmeta; bogat sin. trgovec	hči bogatega sin. kmeta; sin bogatega it. trgovca	hči proletarcev; odvetnik	hči proletarcev; aristokrat	učiteljeva hči; bogat poštar	učiteljeva hči; reven študent
socialno okolje	podeželsko; razvijajoče se meščansko	podeželsko; meščansko	delavsko; meščansko	(delavsko) meščansko; meščansko	podeželsko malomeščansko; meščansko	oba podeželsko malomeščansko

Tabela 1: Podatki o osebah in njihovem razmerju.

klapljanja z vikanja na tikanje in znova nazaj na vikanje v teoriji naslavljanja velja za neprimerne, celo za kršitev, razen v izjemnih situacijah. Primeri takšnega naslavljanja so v *VK* in *GJ*. V slednjem sem našla zanimiv primer, ko poštar, ki je prišel snubit Judit, ob prisotnosti njenega očeta s tikanja preklopi nazaj na vikanje in naslavljanje z vljudnostnim nazivom *gospodična*. V *LV* denimo preobrat v zgodbi (Antonovo spoznanje, da ga je žena prevarala) povzroči, da mož svojo ženo naslavlja le še z žaljivimi imeni, nekatera med njimi pisatelj zaradi »neprimernosti« ne zapiše; [Anton:] »*Ne boj se zame. Poginem ne prej, preden ne kaznujem obeh. Njega in nje.*« (*Tu da Anton svoji ženi ime, ki ga nismo zapisali.*) (Str. 49.)

Tako pri rabi nominalnih kot zaimkovnih oblik naslavljanja govorimo o vzajemnem in nevzajemnem naslavljanju. Ženska in moška oseba, ki sta v zakonskem razmerju, se v vseh treh romanih vzajemno tikata. V zaimkovnem naslavljanju med ljubimcema v romanih obstajajo razlike. Alberto in Vida (*LV*) se vzajemno tikata, Tončka odvetnika Karola Pajka (*VK*) sprva kljub intimnemu ljubezenskemu razmerju vika in naslavlja z vljudnostnim nazivom in z imenom za označevanje poklicne vloge (prim. *VK*, str. 5: *Ali me res ljubite, gospod doktor?*), medtem ko Karol Tončko tika in naslavlja z ljubkovalnimi imeni in pomanjševalnicami ter vzdevki (*O ti draga, mila, lepa moja mucika!*). V zasebnih situacijah in kasneje kot zakonca se vzajemno naslavljata z ljubkovalnimi imeni. Tončka in njen (novi) ljubimec Jekler se tako v zasebni kot v javni situaciji, znotraj salonskega pogovora, vzajemno vikata in naslavljata z vljudnostnimi nazivi, ki so bili v rabi v meščanskem govoru 19. stoletja (npr. *milostljiva, gospod ritmojster*). Judit in Franc (*GJ*) se z zaimki naslavljata sprva nevzajemno, po priznanju ljubezni pa tudi Franc začne Judit tikati.

Delež dialoga je v obravnavanih romanih različen. Pričakovano je manjši v *LV* in *GJ* ter večji v *VK*. Jurčičev roman spada v literarno obdobje romantike in realizma, ki je dialog v roman šele vpeljevalo, zato je pisatelj večjo pozornost namenil podrobnim opisom neverbalne komunikacije, mimike in gibov telesa književnih oseb. Veliko je naslavljanja znotraj *pripovedovanega/negovorjenega dialoga*, zasledimo pa tudi primere, ko je naslavljanje književne osebe zamolčano. To je bil denimo Jurčičev ukrep zlasti v primerih, ko so se osebe naslavljale z žaljivimi imeni. Takrat jim je kot njihov stvaritelj in hkrati sam svoj recenzor vzel glas (*LV*, str. 49): »*Ko bi bila samo mene pustila, dejal bi morda, pa le morda: prestar, pregrd sem ji, prepust, naj ide, naj se nasiti ...*« (*govor Antonov je bil tu nadalje nezapisan*) »*pa naj se ne prikaže več. Ali ženska, ki more svoje dete zapustiti, ki prestane biti mati, ne more pri meni živeti.*« V obdobju naturalizma se je delež dialoga zaradi težnje po natančnem prikazovanju resničnosti povečal. *VK* s salonskim pogovorom ponuja informacije o takratnih vljudnostnih pravilih, ki so veljala v okviru socialnih norm 19. stoletja. Pisatelj v skladu z naturalističnimi stilističnimi zahtevami obsežno opisuje tako gibe telesa in mimiko književnih oseb, kot tudi parajezikovne spremljevalce njihovega govora (opisi tonov glasu) znotraj komunikacije. *GJ* se od prvih dveh romanov razlikuje predvsem po pripovedni perspektivi, saj glavni ženski lik nastopa ne le kot romaneskni lik v dialogu z možem ali z ljubimcem, temveč tudi kot prvoosebna pripovedovalka v epskem delu romana. Tudi Cankar tako kot Jurčič podrobno opisuje neverbalno, telesno govorico književnih oseb.

4.1 Vpliv dejavnikov na naslavljanje

Eden od pomembnih dejavnikov, ki vplivajo na rabo oblik naslavljanja, je zagotovo avtor romana kot stvaritelj oseb in njihove celovite osebnosti, ki je vizualno, značajsko in sociološko dodelana. Na rabo oblik naslavljanja vpliva tudi psihološki dejavnik – kot je npr. posameznikovo trenutno razpoloženje. V vseh treh romanih moški v navalu jeze uporabljajo žaljiva imena; v *GJ* z njimi zelo pogosto moža naslavljata tudi Judit. Na drugi strani osebe pod vplivom pozitivnih čustev uporabijo ljubkovalna imena in pomanjševalnice. V *LV* je teh občutno manj v odnosu žene do moža in nekoliko več v odnosu med ljubimcema. V *VK* je naslavljanja z ljubkovalnimi imeni zelo veliko. Obstajajo primeri, ko se Tončka in Karol naslavljata z več kot enim ljubkovalnim imenom naenkrat. ([Karol:] »*Tiho, tiho, golobče moje – srček moj – sreča moja!*« (*VK*, 56–57) in [Tončka:] »*Ti moj dragec – ljubček – srček!*« (*VK*, 73)). V *GJ* sem v izbranih odlomkih zasledila le en primer naslavljanja z ljubkovalnim imenom.

Za analizo naslavljanja so najpomembnejši sociolingvistični dejavniki, ki jim v nadaljevanju namenjam večjo pozornost. Z nastankom meščanstva je prišlo do jasnejše razmejitve moških in ženskih družbenih vlog. Mož je zastopal družino v javnosti, žena v hiši. Jasno je bila izražena tudi ideologija spolnih značajev, ki je predstavljala žensko kot poklicni uspeh svojega moža.¹² Konec 18. stoletja in v 19. stoletju je bilo običajno, da so se moški poročali šele po 30. in 40. letu starosti, ženske pa občutno prej, okrog 18. leta. Povprečna starostna razlika med partnerjema je bila deset let. Tudi v vseh treh romanih je razlika v starosti med zakoncema velika, v *LV* in *GJ* celo generacijska. So pa zato ljubimci toliko mlajši in so približno istih let kot njihove ljubice. Vpliv starosti na naslavljanje med književnimi osebami se potrdi v vseh treh romanih. V *LV* Anton Vido naslavlja z *deklico*; v *VK* Tončka sprva Karola vika in naslavlja vljudnostnimi nazivi, on njo zaradi njene mladosti tika in naslavlja z lastnim imenom. V *GJ* se vpliv starosti na naslavljanje pokaže tako v naslavljanju med zakoncema kot med ljubimcema. Poštar Judit naslavlja z *otrokom*, Judit pa svojega ljubimca Franca že ob prvem srečanju tika in naslavlja s *fantom*.

Osebe v romanih imajo bolj ali manj različen socialni status. V *LV* je razlika med Vido in ljubimcem Albertom večja in tudi vir konflikta, saj se je slovensko meščanstvo konec 18. stoletja šele razvijalo, Alberto pa je že pripadal pravemu meščanstvu. Večja razlika v socialnem statusu obstaja tudi med Tončko in Pajkom v *VK*, saj je ona pripadnica najnižjega socialnega sloja (delavskega proletariata), on pa se je s prvim zakonom iz kmečkega sloja povzpел v meščanskega. V *GJ* Judit pripada podeželskemu malomeščanstvu, njen mož pa že pravemu slovenskemu meščanstvu.

Kot govorci uporabljamo različna poimenovanja za nekoga glede na to, s kom se pogovarjamo o tej osebi. Pri naslavljanju te iste osebe glede na njeno fizično prisotnost ali odsotnost uporabljamo različne oblike. Eleanor Dickey (1997: 268) trdi, da

¹² Žene pomembnih mož so v meščanskem okolju pogosto naslavljali z žensko obliko poimenovanja moževe poklicne ali funkcijske vloge, ponavadi tudi skupaj s priimkom z obrazilom -ova/-eva/-ovka. V *VK* je Tončka večkrat naslovljena z *doktorico Pajkovo*, in sicer v pripovednem tekstu in v dialogu znotraj salonskega pogovora.

v primerih, ko oseba A osebi B govori o osebi C, vedno obstaja tesna zveza med načinom, kako oseba A naslavlja osebo C, in tem, kaj o njej meni. Dodaja, da gre pri tem za primer prilagajanja, predvsem za konvergenco z obnašanjem oziroma za pridobivanje naklonjenosti druge osebe. V *LV* Alberto svojemu prijatelju Pietru Musolinu govori o Vidi in jo pri tem naslavlja z *žensko*, tudi Jekler prijatelju Dandinyju govori o Tončki (v *VK*), jo ravno tako naslavlja z *žensko* in tudi z *vlačugo* ter *neumno ženščino*. V obeh romanih moška uporabljata bodisi imena s prizvokom zaničevanja bodisi žaljiva (vulgarna) imena, kasneje ob fizični prisotnosti naslovljenke pa se do nje vedeta spoštljivo.¹³

5 Sklep

Teoretično izhodišče dosedanjih raziskav tujih sociolingvistov sem preverila na primeru konkretnega jezika – za korpus sem vzela tri literarna dela. Namen preučevanja oblik naslavljanja med književnimi osebami je bil predvsem preizkus uspešnosti združitev literarnovednih in sociolingvističnih prijemov pri preučevanju govora književnih oseb. Potrdilo se je dejstvo, da na izbiro in rabo oblik naslavljanja vplivajo različni sociolingvistični dejavniki (spol, starost, socialni status, socialno okolje itd.), psihološki dejavnik (npr. veselje, žalost, jeza) in tudi sprememba okoliščin pogovora – znotraj zasebne govorne situacije se ljubimci v romanih tikajo in naslavlajo z ljubkovalnimi imeni, znotraj javnih preklopijo na vikanje in naslavljanje z vljudnostnimi nazivi.

Dejstvo je, da romaneskni svet ne more dati zanesljivega reprezentativnega vzorca naslavljanja na prelomu 19. in 20. stoletja,¹⁴ vendar so se kljub temu odprla vprašanja, ki bi jih bilo smiselno reševati tudi s korpusom sodobnega slovenskega jezika. Predvsem bo s pomočjo že obstoječih (tujih) modelov naslavljanja potrebno poiskati reprezentativne vzorce oblik naslavljanja, jih opredeliti in poimenovati ter določiti posebnosti v naslavljanju v slovenščini (npr. napol vikanje, dvojinska in množinska oblika naslavljanja itd.).

¹³ V *LV* sem zasledila tudi primer *onikanja* (»*Gospa pridejo, videli so vas,*« odgovori dekla. (*LV*, str. 9)) Gre za rabo tretje osebe množine moškega spola namesto druge osebe ednine ali vikalne množine. Dandanes je primer takšnega naslavljanja redek, včasih pa je bilo povsem normalno, da so celo otroci svoje starše vikali ali onikali. — Omenila bi še *onkanje*, posebno, a pogosto obliko naslavljanja, ki je v rabi zlasti pri naslavljanju majhnih otrok in hišnih ljubljencev. Uporabljamo tretjo osebo ednine moškega ali ženskega spola namesto druge osebe ednine ali množine. To obliko sem zasledila v Govekarjevem *VK* ([Tončka:] »*Hvala ti, dragec!*« je rekla, ko je pila počasi v dolgih požirkih. »*Pokrepčalo me je ... Ah, sedaj bom spala ... spala ... in sanjala o svojem Karolu in o svojem Božidarčku!*«).

¹⁴ Rabo vljudnostnih nazivov sem našla v *VK* in *GJ*, saj sta njihov izvor in raba pogojena z nastankom meščanstva, ki pa se je v Jurčičevem času šele oblikovalo. Največ oblik naslavljanja je bilo pričakovano v Govekarjevem romanu, poleg že omenjenih tudi imena za označevanje funkcijske in poklicne vloge.

Viri

Cankar, Ivan, 1970: *Gospa Judit. Zbrano delo*, 12. knjiga. Ljubljana: DZS (zbirka *Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev*).

Govekar, Fran, 1966: *V krvi*. Ljubljana: Mladinska knjiga.

Jurčič, Josip, 1975: *Lepa Vida. Roman*. Ljubljana: Mladinska knjiga (zbirka *Kondor*).

Literatura

Bahtin, Mihail M., 1999: *Estetika in humanistične vede*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Bates, E. in Benigni, L., 1975: Rules of Address in Italy: A Sociological Survey. *Language in Society* 4. 271–288. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Bohanec, Franček, 1968: *Slovenska besedna umetnost*. Ljubljana: Prešernova družba.

Brown, Roger in Gilman, Albert, 1960/1972: *The pronouns of power and solidarity*. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Brown, Roger in Ford, Marguerite, 1961: Address in American English. *Journal of Abnormal and Social Psychology* 62. 375–85. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Coates, Jennifer, 1993: *Women, men and language*. London: Longman.

Dickey, Eleanor, 1997: Forms of address and terms reference. *Journal of Linguistics* 33. 268. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Dijk, Teun A. van, 2004: *Text and Context of Parliamentary Debates*. Amsterdam: Benjamins. 339–372.

Ervin Tripp, Susan, 1972: *Sociolinguistic rules of address*. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell. 1–38.

Holmes, Janet, 1995: *Women, Men and Politeness*. London: Longman.

Holmes, Janet, 1998: *Women's talk: The Question of Sociolinguistic Universals*. Wardhaugh, Ronald: *An introduction to sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd.

Ingarden, Roman, 1990: *Literarna umetnina*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (zbirka *Studia humanitatis*).

Iser, Wolfgang, 2001: *Bralno dejanje: Teorija estetskega učinka*. Ljubljana: Studia humanitatis.

Jauss, Hans Robert, 1998: *Estetsko izkustvo in literarna hermenevtika*. Ljubljana: Literarno-umetniško društvo Literatura (zbirka *Labirinti*).

Lambert, W. E. in Tucker, G. R., 1976: *Tu, Vous, Usted: A Social-Psychological Study of Address Patterns*. Rowley, MA: Newbury House. [Tudi v Fasold, Ralph, 1990: *The sociolinguistics of language*. Oxford: Blackwell.]

Lodge, David, 2002: *Language of fiction: essays in criticism and verbal analysis of the English novel*. London: Routledge.

- Modrijan, Nina, 2003: *Naslavljanje med žensko in moškimi v slovenskem romanu. Diplomsko delo*. Mentor Marko Stabej. Ljubljana: Oddelek za slovenistiko Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani.
- Podkrižnik, Mimi, 2001: *Ženske v jezikovnem svetu moških: Jezik je samo zrcalo. Delo* (9. oktober 2001.)
- Romaine, Suzanne, 1994: *Language in Society: An introduction to sociolinguistics*. New York: Oxford University Press Inc.
- Sajovic, Tomaž, 1999/2000: Umetnostno besedilo in jezikoslovje. *Jezik in slovstvo* 45/6. 223–230.
- Sieder, Reinhard, 1998: *Socialna zgodovina družine*. Ljubljana: Studia humanitatis, ZRC.
- Stabej, Marko, 1995: Besediloslovna stilistika slovenskih pesniških besedil. Orožen, Martina (ur.): *31. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 309–313.
- Stabej, Marko, 1997: Seksizem kot jezikovnopolitični problem. Derganc, Aleksandra (ur.): *33. seminar slovenskega jezika, literature in kulture*. Ljubljana: Oddelek za slovanske jezike in književnosti Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani. 63.
- Tannen, Deborah, 1990: *You just don't understand: women and men in conversation*. New York: Balantine Books.
- Toporišič, Jože, 1992: *Enciklopedija slovenskega jezika*. Ljubljana: Cankarjeva založba.
- Trdina, Silva, 1972: *Besedna umetnost. II. del: Literarna teorija*. Ljubljana: Mladinska knjiga.
- Verschueren, Jef, 2000: *Razumeti pragmatiko*. Ljubljana: Založba /*cf.
- Wardhaugh, Ronald, 2002: *An introduction to sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd. 259–282.
- Wolfson, Nessa, 1989: *Perspective, sociolinguistics and TESOL*. Cambridge: Newbury House Publishers.